Верховний
Суд

Сімейні спори за участі дітей за практикою Верховного Суду в умовах воєнного стану

Литвиненко Ірина Вікторівна
суддя Верховного Суду

Питання безпекової ситуації та пов'язаних із веденням воєнних дій і їх наслідками обмежень стали додатковою складовою предмета доказування у справах про повернення дитини та визначення місця проживання дитини.

Відповідно до практики Верховного Суду, сам факт введення воєнного стану на території України не є достатньою підставою для задоволення позову про повернення дитини з України до держави її попереднього постійного проживання.

Кожна справа вимагає від суду дослідження всієї історії сімейних відносин дитини з кожним із батьків, з'ясування та порівняння низки факторів, що характеризують життя дитини у державі її попереднього постійного проживання та у державі, до якої вона була переміщена або в якій утримується.

Головний принцип судового рішення

Найкращі інтереси дитини — єдиний вирішальний та першочерговий критерій

Постанова КЦС ВС від 09 вересня 2026 року у справі № 718/1251/25.

Обов'язкове врахування позиції дитини відповідно до її віку та зрілості

Постанова КЦС ВС 28 травня 2025 року у справі № 759/119/18.

Право дитини бути почутою не має вікових обмежень (Зауваження ООН № 12):

(Стаття 12 Конвенції забороняє встановлювати нормативні чи практичні вікові судимості/бар’єри, які б позбавляли дитину можливості висловити думку щодо своїх інтересів.)

Тобто

Комітет ООН з прав дитини зазначає, що вік не є підставою для обмеження її права бути почутою.

Законодавство та практика не повинні містити вікових бар'єрів для висловлення дитиною своєї думки з питань, що стосуються її життя під час будь-якого судового чи адміністративного розгляду.

Етапи забезпечення права дитини бути заслуханою

(згідно із Зауваженнями загального порядку Комітету ООН з прав дитини № 12)

1. Підготовка та інформування - роз'яснення дитині її права вільно висловлювати власну думку (особисто або через представника).

2. Проведення заслуховування - створення безпечної, дружньої до дитини атмосфери та забезпечення можливості вислухати її безпосередньо або за участі фахівця (посередника, психолога).

3. Оцінка спроможності дитини - урахування здатності дитини сформувати та висловити свої погляди незалежно від її віку (вік не є перешкодою для участі).

4. Надання зворотного зв'язку - повідомлення дитині про результати розгляду справи та пояснення того, як саме її думка вплинула на прийняте рішення.

5. Гарантія оскарження - забезпечення дитині (особисто або через представника) права подати скаргу, якщо її думка була знехтувана, проігнорована або порушена процедура її заслуховування.

Загальна тенденція практики ЄСПЛ щодо реалізації права дитини бути заслуханою

Загальний принцип

Діти мають безумовне право висловлювати власну думку та бути почутими під час вирішення будь-яких питань, що зачіпають їхні інтереси.

Урахування віку та зрілості (старші діти)

У міру дорослішання дитини та формування у неї здатності усвідомлювати ситуацію й висловлювати власне ставлення до спілкування з батьками, національні суди повинні надавати дедалі більшої ваги її поглядам, емоційному стану та праву на повагу до приватного життя. Справа «Н. Ц. та інші проти Грузії» (N.Ts. and Others v. Georgia), 02.02.2016, заява № 9776/11, § 72.

Особливості щодо дітей молодшого віку

Підхід до оцінки думок дітей молодшого віку є відмінним, оскільки вони ще не спроможні самостійно сформулювати або чітко висловити свої бажання та інтереси.

Справи «Петров і Х проти росії» (Petrov and X v. Russia), 23.10.2018, заява № 23608/16, § 108; «Невеш Каратау Пінту проти Португалії» (Neves Caratão Pinto v. Portugal), 12.01.2021, заява № 44658/18, § 138; «Кацікерос проти Греції» (Katsikeros v. Greece), 21.07.2022, заява № 2303/19, § 59.

Способи реалізації права дитини бути заслуханою у цивільному процесі Форми вираження поглядів дитини:

Письмові докази: висновки органів опіки та піклування, висновки фахівців (психологів, педагогів, соціальних працівників).

Місцевий суд дав доручення службі у справах дітей з'ясувати думку дитини під час невимушеної бесіди (ухвала від 06 червня 2023 року у справі № 588/790/23).

Електронні докази: відео- та аудіоматеріали, на яких зафіксовано позицію чи висловлювання дитини.

Експертні дослідження: висновки судово-психологічних експертиз.

Безпосередні показання: особисті пояснення дитини, надані під час її опитування в залі судового засідання або у режимі відеоконференції.

Місцеві суди постановили ухвали про забезпечення явки дитини та психолога для з'ясування думки дитини (ухвали від 30 травня 2023 року у справі № 557/488/23 та від 22 лютого 2024 року у справі 298/1392/22).

У справі № 641/603/24 ухвалю від 27 лютого 2025 року суд першої інстанції доручив представнику посольства України в іноземній державі з'ясувати думку дитини, здійснити обстеження умов її проживання.

Визначальне правило!!!

Суд враховує висловлену дитиною думку системно, у взаємозв'язку з усіма з'ясованими фактичними обставинами справи.

Зазначене забезпечує реалізацію саме найкращих інтересів дитини, а не відображення суб’єктивних бажань чи інтересів її батьків.

Постанова КЦС ВС від 16 лютого 2024 року у справі № 465/6496/19

Можливість, за певних обставин, вирішення спору судом без висновку органу опіки та піклування.

Передбачена частинами четвертою та п`ятою статті 19 СК України обов`язковість висновку органу опіки та піклування у відповідних категоріях цивільних справ не може абсолютизуватися.

У разі, якщо з тих чи інших причин такий висновок отримати не можна, суд має вирішити спір за наявними у справі доказами.

Якщо з тих чи інших причин орган опіки та піклування відмовиться надати свій висновок у справі, де за приписами частин четвертої та п`ятої статті 19 СК України надання ним такого висновку є обов`язковим, ця обставина не означає неможливості розгляду та вирішення спору.

Протилежний підхід є рівнозначним відмові у доступі до правосуддя і означав би порушення положень статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Зазначений підхід має загальний характер і є цілком справедливим для випадків, коли не було отримано письмового висновку органу опіки та піклування при розгляді справ, де участь органу опіки та піклування є обов`язковою, з огляду на неможливість надати такий висновок, зокрема, у зв`язку із перебуванням дитини за межами країни, перебуванням дитини на непідконтрольній території, неможливості встановити місце фактичного перебування дитини з одним із батьків тощо.

Постанова ОП КЦС ВС від 11 грудня 2023 року у справі № 523/19706/19.

NB!

Законодавці вирішили закріпити у законі те, що вже давно працює на практиці.

У парламенті зареєстрували законопроєкт № 16100, який змінює статті 19 та 161 Сімейного кодексу щодо визначення місця проживання дитини.

За уявними «технічними» правками ховається реальне полегшення життя для батьків і суддів у випадках, коли дитина живе за кордоном і пройти стандартну процедуру фізично неможливо.

Законопроєкт фактично імплементує висновки Верховного Суду та перетворює судову практику на чітку норму закону.

Отже, прийняття законопроєкту в запропонованому вигляді унеможливить блокування судового розгляду позовів про визначення місця проживання дитини в Україні лише через факт її перебування за кордоном. Окрім того, об'єктивна неможливість одержання висновку органу опіки та піклування більше не слугуватиме підставою для затягування чи зупинення провадження у справі.

Чи підсудні національним судам України спори про визначення місця проживання дитини, яка проживає за кордоном?

Внаслідок військової агресії російської федерації проти України мати разом із сином виїхали з України та прибули до країни Ірландія, де і мешкають до цього часу.

КЦС ВС, відмовляючи у відкритті касаційного провадження, погодився з висновками апеляційного суду про те, що постійним місцем проживання дитини на момент відкриття провадження була Україна, а тому відповідний суд України має юрисдикцію щодо вирішення спору про визначення місця проживання дитини.

Верховний Суд також погодився з висновками суду апеляційної інстанції про те, що статті 6 та 7 Гаазької конвенції 1996 року містять спеціальні виключення. Зокрема стаття 7 Конвенції врегульовує питання юрисдикції при неправомірному переміщенні або утриманні дитини, чого у цій справі судами не встановлено, оскільки позивач разом із сином виїхали з України внаслідок військової агресії рф проти України.

Відтак, суд апеляційної інстанції, скасовуючи судове рішення першої інстанції про закриття провадження у справі та передаючи цю справу до суду першої інстанції для продовження її розгляду правильно вважав, що оскільки дія Гаазької конвенції обмежується лише функціями негайного повернення незаконно вивезеної (утримуваної) дитини, і в ній не йдеться про визначення її постійного місця проживання, а тим більше піклування, адже тимчасовий чи постійний виїзд дитини, зміна країни проживання дитини має відбуватися лише за згодою обох батьків, лише якщо один із них не позбавлений батьківських прав.

Ухвала КЦС ВС від 12 червня 2023 року у справі № 359/2356/21.

За яких обставин наявні підстави для визначення місця проживання дитини з одним із батьків за рішенням суду?

Спори про визначення місця проживання дитини вирішуються в судовому порядку, у випадку недосягнення згоди між батьком і матір'ю про те, з ким із них буде проживати дитина.

Якщо дитина постійно проживає з одним із батьків, а інший не заперечує, то відсутні підстави для визначення місця проживання дитини за рішенням суду.

Постанови КЦС ВС від 05 березня 2025 року у справі № 953/2568/23, від 02 вересня 2026 року № 953/5480/22.

Наявність згоди між батьками (сторонами у справі), які проживають окремо, щодо місця проживання дитини, свідчить про відсутність порушеного, невизнаного або оспореного відповідачем права позивача та є самостійною підставою для відмови в позові.

Постанова КЦС ВС від 15 січня 2025 року у справі № 755/15383/23 .

Коли порушення одним із батьків домовленості про місце проживання дитини відсутнє?

Неможливо вважати самочинною зміну місця проживання дитини одним з батьків, якщо таке місце проживання не було встановлене рішенням суду або органом опіки та піклування.

Постанова КЦС ВС від 15 січня 2025 року у справі № 760/2096/22.

Коли підстави для визначення місця проживання дитини разом із батьком-військовослужбовцем відсутні?

Позов військовослужбовця про визначення місця проживання дитини, поданий з метою штучного створення підстав для звільнення з військової служби під час особливого періоду, є зловживанням правом та використанням приватноправового інструментарію всупереч його призначенню.

Судові рішення повинні відповідати принципам справедливості та не можуть використовуватися для уникнення виконання встановлених законом обов'язків.

Постанова КЦС ВС від 22 січня 2025 року у справі № 495/432/23.

Чи впливає факт проживання дитини за кордоном на вирішення судами України спору про визначення місця її проживання?

Факт проживання дитини за кордоном (незалежно від того чи вивезена дитина за кордон до звернення до суду з позовом про визначення місця її проживання чи після) не впливає на вирішення судами України спору про визначення місця її проживання.

Повернення дитини в Україну не є передумовою для вирішення спору між батьками про визначення місця проживання такої дитини.

Проживання дитини за кордоном не є самостійною підставою для відмови у позові про визначення місця проживання такої дитини разом з одним з батьків в Україні.

Постанова ОП КЦС ВС від 11 грудня 2023 року у справі № 607/20787/19.

За яких обставин можливе застосування моделі спільної фізичної опіки батьків щодо дитини (визначення місця проживання дитини з кожним із батьків по черзі)?

При вирішенні питання щодо можливості встановлення спільної фізичної опіки, суди, мають враховувати, що батьки дитини проживають в одному місті, висловлюють бажання в однаковій мірі піклуватися про дитину, кожен з них створив належні умови для проживання дитини.

Застосування моделі спільної фізичної опіки батьків щодо дитини у зазначених обставинах сприятиме співпраці батьків та забезпечить належне виховання та задоволення потреб дитини, інші обставини, що можуть становити загрозу інтересам дитини.

Постанова КЦС ВС від 08 липня 2026 року у справі № 461/4457/23.

Коли встановлення способу участі батька у вихованні дитини може бути змінене?

Верховний Суд погодився із висновками судів попередніх інстанцій, що за обставин справи, яка переглядається у касаційному порядку, встановлення саме такого способу участі батька у вихованні дитини (безперешкодні дзвінки та відеозв’язок із урахуванням режиму дитини, щотижневі зустрічі, спільне проведення відпустки та канікул, а також те, що у разі хвороби дитини (підтвердженої педіатром) пропущені зустрічі обов'язково переносяться на іншу узгоджену батьками дату) буде сприяти забезпеченню справедливої рівноваги між правами дитини та її батьків, не суперечить інтересам та правам дитини на спілкування з обома батьками.

Касаційний суд також виснував, що правосуддя у справах про піклування про дитину завжди супроводжується гостроемоційними і мінливими стосунки між батьками.

Інший з батьків не позбавлений можливості, у разі зміни обставин, надання доказів негативного впливу визначеного судом графіку спілкування дитини з батьком на нормальний розвиток дитини, порушення інтересів дитини, звернутися до суду з позовом про зміну встановленого способу участі батька у вихованні сина. Сторони мають право у добровільному порядку визначити всі питання, пов`язані з вихованням їх дитини.

Постанова КЦС ВС від 30 квітня 2025 року у справі № 750/5674/24.

Чи може припинення фактичних шлюбних відносин між батьками бути підставою для обмеження права батька на спілкування з дитиною?

Суд розглядав позов батька про усунення перешкод у спілкуванні з дитиною та визначення способу його участі у вихованні дитини.

За наслідками касаційного перегляду суд залишив без змін постанову апеляційного суду, який визначив спосіб участі батька у вихованні доньки як під час перебування її за кордоном так і під час перебування на території України

Виснував, що припинення фактичних шлюбних відносин між батьками не є підставою для обмеження права того з них, хто проживає окремо, на особисте спілкування з дитиною та участь у її вихованні.

За відсутності обставин, які унеможливлюють таке спілкування або свідчать про його негативний вплив на дитину, суд визначає порядок участі батька у вихованні з урахуванням найкращих інтересів дитини, її віку, режиму дня та висловленої нею думки.

Постанова КЦС ВС від 01 квітня 2026 року у справі № 686/21561/24.

Чи може бути воєнний стан, проходження батьком військової служби та перебування дитини за кордоном підставами для відстрочення виконання рішення про визначення способу участі у вихованні дитини на невизначений строк?

Відстрочення виконання рішення про визначення способу участі батька у вихованні дитини на час воєнного стану фактично на невизначений строк може зробити судовий захист ілюзорним.

Крім того, відповідно до частини шостої статті 435 ЦПК України таке відстрочення не може перевищувати одного року з дня ухвалення рішення.

Тимчасове перебування дитини за кордоном і проходження батьком військової служби мають ураховуватися під час визначення реального порядку особистого та дистанційного спілкування, який забезпечує збереження родинних зв'язків і відповідає найкращим інтересам дитини.

Постанова КЦС ВС від 22 січня 2025 року у справі № 285/7632/23.

Чи є твердження про вчинення батьком домашнього насильства та відсутність рішень компетентних органів про притягнення його до відповідальності достатнім для відступу від принципу рівності прав батьків щодо дитини?

За відсутності належних доказів учинення батьком домашнього насильства, зокрема відомостей про звернення до компетентних органів та прийняття ними рішень про притягнення батька до відповідальності, суд не має підстав відступати від принципу рівності прав батьків щодо дитини.

Подані стороною документи підлягають оцінці на належність, допустимість, достовірність і достатність.

Сама по собі відсутність рішення про притягнення до відповідальності не може абстрактно підтверджувати відсутність насильства поза сукупністю обставин конкретної справи.

Постанова КЦС ВС від 25 лютого 2026 року у справі № 531/2964/23.

За яких обставин позбавлення батьківських прав є можливим?

Позбавлення батьківських прав є виключною мірою, яка тягне за собою серйозні правові наслідки як для батька (матері), так і для дитини.

Позбавлення батьківських прав допускається лише тоді, коли змінити поведінку батьків у кращу сторону неможливо, і лише за наявності вини у діях батьків.

Позбавлення батьківських прав не тягне невідворотних наслідків, оскільки не позбавляє особу, яка позбавлена батьківських прав, на спілкування з дитиною і побачення з нею, а також права на звернення до суду з позовом про поновлення батьківських прав.

Постанова КЦС ВС від 05 березня 2025 року у справі № 556/3325/23.

Свідоме ухилення батьком від виконання батьківських обов'язків щодо виховання дочки, заяви останнього про позбавлення його батьківських прав, адаптованість дитини до відносин у сім'ї з новим чоловіком матері, свідчать про обґрунтоване позбавлення батьківських прав батька щодо його малолітньої дитини.

Постанова КЦС ВС від 19 лютого 2025 року у справі № 147/277/24.

продовження

Позбавлення батьківських прав є обґрунтованим за умови встановлення свідомої та винної поведінки батьків в ухиленні від виконання обов'язків, що призвело до повного розриву сімейних зв’язків з дітьми.

Формальне заперечення проти позову без реальних дій щодо налагодження стосунків з дітьми не є підставою для збереження батьківських прав.

Постанова КЦС ВС від 02 липня 2025 року у справі № 490/3580/21.

Відібрання дитини.

Державне втручання у сімейні відносини вимагає динамічного, об'єктивного та глибоко індивідуалізованого процесуального підходу. Національні суди та органи влади не мають права ухвалювати рішення на основі застарілих даних або шаблонних фраз — кожне обмеження має спиратися на актуальні фахові оцінки, містити вичерпне обґрунтування та підпорядковуватися ідеї збереження сім'ї. (СТРАНД ЛОББЕН ТА ІНШІ ПРОТИ НОРВЕГІЇ (STRAND LOBBEN AND OTHERS v. Norway)).

Зміна поведінки батьків як підстава для відмови у позові про відібрання дитини.

Якщо на момент ухвалення судового рішення про відібрання дитини від батьків обставини, що становили загрозу для життя, здоров'я чи морального виховання дитини, відпали внаслідок зміни поведінки батьків та їх ставлення до виконання батьківських обов'язків, суд має відмовити у задоволенні позову про відібрання дитини.

При цьому попереднє рішення органу опіки та піклування про негайне відібрання дитини не зобов'язує суд ухвалити рішення про відібрання дитини, оскільки суд оцінює наявність підстав для цього саме на час розгляду справи.

Постанова КЦС ВС від 13 серпня 2025 року у справі № 369/8018/23 .

Верховний Суд переглядав справу за заявою громадянина іншої держави про забезпечення позову, поданою до пред’явлення позовної заяви у справі, пов'язаній із незаконним переміщенням дитини до України.

КЦС ВС виснував, що у період дії на території України воєнного стану доцільним способом забезпечення позову батька про повернення дитини до місця її постійного проживання за межами України в порядку Конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей 1980 року є обмеження права виїзду дитини за межі України саме без згоди батька до набрання судовим рішенням законної сили, що залишає можливість, у разі настання загрозливої для життя і здоров’я дитини ситуації, виїзду дитини за межі України в безпечне місце.

Постанова КЦС ВС від 31 січня 2024 року у справі № 711/4569/23.

Пропоную звернути увагу

12 серпня 2026 року колегія суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду передала на розгляд Об`єднаної палати Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду справу № 725/8568/25 за позовом ОСОБА_1 до ОСОБА_2 , третя особа - Служба у справах дітей Волоківської сільської ради Чернівецького району Чернівецької області, про розірвання шлюбу, визначення місця проживання дитини.

Означена справа передана для формування правового висновку щодо наявності / відсутності у особи, яка не брала участі у справі – територіального центру комплектування та соціальної підтримки (ТЦК та СП) права на апеляційне оскарження рішення суду першої інстанції в частині залишення після розірвання шлюбу проживання малолітньої дитини разом з батьком на його самостійному утриманні та вихованні.

Ухвала мотивована необхідністю сформулювати новий висновок, яким указати, що поширення права на апеляційне оскарження на територіальний центр комплектування та соціальної підтримки в сімейних спорах виходить за межі «необхідного у демократичному суспільстві» втручання, порушує баланс між приватною сферою сім`ї та публічними інтересами держави, і фактично створює ризик непропорційного втручання державного органу у сімейне життя, що суперечить змісту статті 8 Конвенції.

Розгляд справ про усиновлення

05 серпня 2026 року набрав чинності Закон України від 30 серпня 2022 року № 2541-IX, яким, внесені зміни до порядку розгляду судами справ про усиновлення.

Нові правила передбачають спрощення та скорочення окремих процесуальних строків, зміну складу суду, а також обов'язкову участь прокурора у відповідній категорії справ.

Справи про усиновлення розглядає суддя одноособово.

Відтепер справи про усиновлення **не** розглядаються у складі одного судді та двох присяжних.

Вимогу щодо участі присяжних виключено, тому такі справи розглядаються суддею одноособово відповідно до загального правила, встановленого ЦПК України.

Обов'язкова участь прокурора.

З метою забезпечення захисту прав малолітніх та неповнолітніх осіб справи про позбавлення батьківських прав, відібрання дитини, а також про усиновлення дитини суд розглядає з обов'язковою участю прокурора.

Верховний
Суд

Дякую за увагу!